

JORIEN HOLSAPPEL EN MICHEL DÜCKERS

Een terugblik op de nationale herdenking van de slachtoffers van MH17

Samen verbijsterd, samen boos, samen stil

Nationale herdenking van de slachtoffers van de MH17 vliegramp, 10 november 2014 (Frank van Beek/ANP).

Vlucht MH17 verongelukte. Op 10 november vond de nationale herdenking plaats, een zorgvuldig georkestreerde ceremonie die onderdeel uitmaakt van het rituele repertoire na rampen. Een nationale herdenking vraagt om keuzes over tijdstip, doelgroep, vorm en inhoud zodat de herdenking de beoogde positieve functie kan vervullen. De uitvoering bevindt zich onder een vergrootglas. De maatschappelijke aandacht is groot, de thematiek buitengewoon gevoelig. De auteurs blikken terug op belangrijke afwegingen en dilemma's.

Drie vragen

Achteraf kunnen over een herdenking precies dezelfde vragen worden gesteld als vooraf. Wat maakt een herdenking 'mooi'? Hoe kan een herdenking ondersteunend zijn in het hele proces waar nabestaanden na de ramp met MH17 doorheen gaan? Wat is het doel en de functie van een herdenking en hoe welke beslissingen te nemen in de voorbereiding?

De eerste vraag oogt als een esthetische vraag, waarvan David Hume in 1742 schreef 'beauty in things exists merely in the mind which contemplates them'. Hume doelde op schoonheid, maar laten we dit verbreden tot andere waardeoordelen. De eerste reacties in het nieuws en van nabestaanden wijzen op een positieve evaluatie. 'Emotionele herdenking slachtoffers MH17', koppen verschillende media op 10 en 11 november. 'Ontroerend', 'waardig', 'ingetogen', 'intiem en persoonlijk', 'nabestaanden vooraan', 'slachtoffers krijgen een gezicht' zijn andere kwalificaties die in diverse verslagen terugkeren. Ook nabestaanden zijn overwegend lovend. Of het helemaal representatief is, kunnen we niet stellen. Maar de positieve teneur is een opluchting voor

de vele partijen die, onder regie van het ministerie van VWS, maanden hebben bijgedragen aan de voorbereiding en realisatie van dit grootse evenement. En voor politiek en bestuur niet te vergeten.

De tweede vraag is lastiger te beantwoorden. In alle eerlijkheid weten we betrekkelijk weinig van de effectiviteit van een herdenking en werkzame elementen in het licht van verwerkingsprocessen. Dat alles laat zich ook lastig in kaart brengen. Een

herdenkingsinitiatief maakt onderdeel uit van een groter complex van ondersteuningsvormen waar mensen in de nafase mee te maken krijgen. Familierechercheurs, Slachtofferhulp Nederland, de Dag van Nationale Rouw, de ceremoniële terugkeer van de lichamen, een speciale nabestaandenwebsite, lokale herdenkingen. We kunnen de afgelopen maanden niet nog een keer overdoen en de nationale herdenking weglaten om te zien wat voor effect dat zou hebben gehad op het welbevinden en de gezondheid van mensen; gelukkig maar, hoe interessant dat wetenschappelijk gezien ook zou zijn.

De derde vraag is van praktische aard. De *Handreiking Herdenken* bevat tips en gaat in op

Wat is het doel en de functie van een herdenking?

een aantal aandachtspunten en spanningsvelden.¹ Iedere te organiseren herdenking is een test waarbij opnieuw keuzes moeten worden gemaakt. In dit artikel lichten we een aantal belangrijke afwegingen en dilemma's toe en illustreren we de uitwerking daarvan bij de herdenking op 10 november in de RAI.

Keuzes

Herdenken maakt onderdeel uit van onze rampencultuur: het geheel van normen, waarden, gedragingen en expressies van mensen in reactie op een ramp. Een ramp wordt gevolgd door een serie rituelen. Maatschappelijk gezien behoren onderzoek, publieke verantwoording en vervolging van schuldigen daartoe, net als de dienstverlening aan getroffen, waaronder de nationale herdenking.² Daarmee is wel of niet herdenken eigenlijk geen keuze. Wel zullen keuzes moeten worden gemaakt over tijdstip, doelgroep, vorm en inhoud.

Tijdstip

De literatuur geeft geen eenduidig antwoord op de vraag wat voor nabestaanden het meest optimale moment is voor een herdenking: een maand, twee maanden, een half jaar? Rouw- en verliesverwerkingsprocessen zijn grillig en verschillen van mens tot mens. Mensen hebben al

veel te regelen in praktische, juridische en financiële zin (zie ook de bijdrage van Paul Boelen en anderen in dit themanummer). Dat kan een reden zijn de herdenking niet te plannen in een periode met vele uitvaarten en bijvoorbeeld de start van het schooljaar dat gepaard gaat met confronterende momenten.

Na de vlieg-ramp in Tripoli in mei 2010 zijn nabestaanden van andere

vliegtuigcrashes benaderd met de vraag wat een goed moment was voor de herdenking. Daaruit kwam naar voren dat het belangrijk is om identificatie af te wachten. Echter, destijds is besloten om de herdenking niet over de zomervakantie heen te tillen. De herdenking is gehouden zes weken na de ramp. Nog niet iedereen was geïdentificeerd, maar er zijn geen signalen binnengekomen dat dit als een probleem is ervaren. Toen een maand na de crash een beslissing moest worden genomen over het moment voor de herdenking van MH17, was er geen beeld over de duur van het identificatieproces. Wel was duidelijk dat het nog lang zou kunnen duren, eerder maanden dan weken. De herdenking moest daarom niet te snel plaatsvinden, om hopelijk

veel mensen de gelegenheid te geven eerst hun geliefden terug te krijgen en afscheid te kunnen nemen. Ook waren er op dat moment lokaal al talloze herdenkingsinitiatieven, wat zeker nog door zou gaan met de start van het nieuwe schooljaar. Het is bekend dat de fase nadat de

samenleving weer overgaat tot de orde van de dag, zwaar is voor nabestaanden.³ Die fase brak op dat moment aan: de vakanties waren afgelopen, men ging weer aan het werk,

naar school, pakte de draad weer op. Juist in die fase is het belangrijk om steun te blijven bieden en de mogelijkheid te geven die ook bij elkaar te vinden. Na raadpleging van nabestaanden is uiteindelijk voor november gekozen.

Doelgroep en focus

Een nationale herdenking geldt als een maatschappelijk teken van erkenning, steun en betrokkenheid voor overlevenden en nabestaanden van een ramp. De samenleving leeft mee. De kern is dat er gezamenlijk wordt herdacht. We staan stil bij het verlies en creëren een moment van bezinning.

Een spanningsveld dat zich daarbij voordoet is de manier waarop die verhouding tussen na-

Herdenken maakt onderdeel uit van onze rampencultuur

bestaanden en samenleving vorm krijgt. Als vorm van erkenning en medeleven is het belangrijk dat het koningshuis vertegenwoordigd is en dat er ook allerlei vertegenwoordigers zijn vanuit de overheid, betrokken landen en instanties die betrokken waren in de nafase. Tegelijk betekent dat al gauw dat er veel hoogwaardigheidsbekleders worden uitgenodigd. Het gevolg is dat bepaalde protocollen gevolgd dienen te worden en dat de publieke aandacht mogelijk naar hen verschuift.

In de voorbereidingen voor de herdenking van vliegcrash MH17 is nadrukkelijk gekozen voor nabestaanden als primaire doelgroep. Dat had als consequentie dat betrokken landen op ambassadeursniveau werden uitgenodigd. Behalve de toespraak van de minister-president waren er verder geen toespraken namens betrokken partijen. De koninklijke familie en de ministers in de zaal bezetten geen prominente posities. Ook is het programma samengesteld op basis van inbreng van nabestaanden en speelden nabestaanden zelf een belangrijke rol in het programma.

Collectief en individu

Leidend thema was *herinneren in verbondenheid*. Daarin zien we zich een tweede spanningsveld aftekenen, elders in dit themanummer ook benoemd door Wouter Jong, namelijk tussen collectiviteit en aandacht voor het individu. Het is een uitdaging om bij een samenzijn voor tweeduizend nabestaanden oog te hebben voor iedereen. ‘De nabestaanden’ worden in het taalgebruik al gauw als een soort eenheid of groep aangeduid, maar in werkelijkheid is er onderling

Functies van een herdenking voor nabestaanden en samenleving

Voor nabestaanden:

- ontmoeting met elkaar en andere lotgenoten;
- ontmoeting met de hulpverleners die ter plaatse waren; ze kunnen hun dankbaarheid uiten en het brengt de wereld van de ramp-plek – en daarmee van hun geliefden – even op een menselijke manier dichterbij;
- ontmoeting met koningshuis en andere hoogwaardigheidsbekleders;
- bemoediging en erkenning vanuit de samenleving.

Voor de samenleving:

- vorm van betekenisvol handelen in een chaotische situatie;
- mogelijkheid om solidariteit te tonen met de getroffen, hen te ondersteunen en hen symbolisch weer op te nemen in de samenleving;

- vestigt en bevestigt gemeenschapsgevoel doordat het uitdrukking geeft aan herstel van de gemeenschappelijke waarden die in het incident of door de ramp aangevallen zijn (bijvoorbeeld geweldloosheid, veiligheid, verantwoordelijkheid, respect etc.);
- kan voor de omgeving een overgangsmoment zijn: het is de markering van een periode van collectieve rouw waarna het gewone leven weer zoveel mogelijk opgepakt kan worden.

In het geval van de vliegcrash in Oekraïne zijn er naast de nationale herdenking diverse gedenkactiviteiten ontplooid op lokaal niveau en heeft bijvoorbeeld ook de Dag van Nationale Rouw bovenstaande functies vervuld.

Mogelijk negatieve effecten van een herdenking

Een herdenking is een weloverwogen markeerpunt. Een afscheid en een nieuw begin. Dat is nuttig maar pakt negatief uit als het collectieve momentum ten koste gaat van individuele nabestaanden. Mensen kunnen door alle maatschappelijke aandacht, zeker als de herdenking maanden op zich laat wachten, langer bezig zijn met het verlies en afscheid dan ze bij een ‘normale’ doodsoorzaak, zoals een auto-ongeluk of ziekte, zouden doen. De verwerkingstijd

wordt als het ware opgerekt onder maatschappelijke druk. En als de herdenking eenmaal heeft plaatsgevonden, zou de desillusie die idealiter zoveel mogelijk wordt beperkt, versneld kunnen intreden. De fase van desillusie begint zodra de steun en betrokkenheid vanuit de omgeving van nabestaanden en de samenleving afnemen.³ Bovendien worden mensen in een kwetsbare positie geplaatst. Ze zijn nabestaanden van slachtoffers van een ramp en dat stigmatiseert.

veel diversiteit. Die verschillen moesten ook in het programma terugkeren. Dit is bijvoorbeeld gedaan door middel van verschillende muziekstijlen, waarbij artiesten en nummers ook keuzes waren die door nabestaanden zijn aangedragen. De sprekers vertelden persoonlijke verhalen, maar wisten dit tegelijk goed in een breder perspectief te plaatsen. Het individuele kwam sterk naar voren in het noemen van de namen en in de foto's die werden getoond.

Om het gevoel van massaliteit tegen te gaan, is gekozen voor een kringopstelling in de zaal en werden verschillende handelingen op verschillende plekken in de zaal uitgevoerd. In feite was er niet echt een podium, maar zaten de deelnemers met elkaar rond een soort 'monument' waarin de slachtoffers verbeeld werden door kaarsen. Die kaarsen en ook de vele bloemen die voor de aankleding van de ruimtes werden gebruikt, symboliseerden de verbinding tussen collectief en individu. Doordat nabestaanden achteraf als herinnering een kaars en bloemen konden meenemen, kreeg de symboliek van het collectieve zo individueel ook betekenis.

Eveneens belangrijk in dit verband was de bloemenwand bij de ontvangsthal. Op twee wanden stonden alle namen van de slachtoffers geprojecteerd en bezoekers konden hier een bloem in de wand steken. Het resultaat was een veelkleurige wand die tegelijk diversiteit en eenheid weerspiegelde.

Een nadeel was dat hulpverleners in mindere mate aanwezig konden zijn. Familierechercheurs en casemanagers waren aanwezig, maar nabestaanden hadden hier graag ook de mensen

ontmoet die bijvoorbeeld op de rampplek en in Hilversum hadden gewerkt aan de identificatie. Uiteindelijk is er vanwege de aantallen voor ge-

kozen om betrokken organisaties alleen op hoog niveau te vertegenwoordigen en te zoeken naar andere manieren om nabestaanden in de gele-

In gesprek met Marieke Schilder, direct familielid van een tijdens de ramp met de MH17 omgekomen gezin

Denk je dat herdenkingsbijeenkomsten nabestaanden helpen bij de verwerking?

'Of iedereen baat heeft bij herdenkingsbijeenkomsten is natuurlijk moeilijk te zeggen. Gelukkig is de keuze om er wel of niet heen te gaan vrijwillig, je kunt altijd beslissen om niet te gaan.

Zelf zag ik vooraf eerlijk gezegd nogal op tegen de nationale herdenking op 10 november in de RAI in Amsterdam. We hadden namelijk al een herdenkingsbijeenkomst in het dorp van mijn broer gehad, er was een herdenking in het dorp van mijn moeder, en natuurlijk waren er de crematies van onze familieleden zelf. Je wordt daardoor wat "herdenkingsmoe".

Maar toch heb ik er veel aan gehad. Het was een nieuw moment om er weer bij stil te staan. Je bent je er natuurlijk wel van bewust dat je niet de enige familie bent die dit meemaakt, maar bij zo'n bijeenkomst realiseer je je op eens weer dat er zoveel andere mensen zijn dit meemaken. En het helpt om te zien dat andere mensen, vooral ook de jonge mensen, ondanks alle verdriet weer gewoon verder met hun leven gaan, en niet in hun joggingbroek blijven zitten huilen op de bank. Het helpt om de kracht te zien van andere mensen.

Ook de zorgvuldigheid waarmee alles is vormgegeven en uitgedacht tijdens de landelijke herdenkingsbijeenkomst deed ons goed. Er werd niks opgelegd, maar er werd veel ruimte geboden. En natuurlijk vragen mensen uit je omgeving naar de herdenkingsbijeenkomst, waardoor er weer even aandacht is voor wat je hebt meegemaakt. Je kunt daarna weer een stap verder.'

Zie je ook nadelen aan herdenkingsbijeenkomsten?

'Wat voor mij nu nog lastig in te schatten is, is of het fijn is dat er zoveel verschillende herdenkingsplaatsen zijn. Het is mooi dat er zo wordt nagedacht over gemeenschappelijke plaatsen om te herdenken. Voor ons als familie zijn er straks veel plekken om dat te mogen doen. Maar naast de meer "openbare" monumenten hebben wij natuurlijk ook de laatste rustplaats van onze familieleden. Het voelt dubbel dat je persoonlijke verdriet ook buiten je eigen kring gevoeld wordt. Hoewel het natuurlijk prachtig is dat die plekken er zijn, en ook troostend, is het voor ons dan de vraag: waar zullen wij op hun sterfdag zelf het liefst naartoe willen?'

genheid te stellen om hulpverleners te bedanken.

Politieke context

Bepalend voor de nasleep van een ramp is of de ramp een natuurlijke of menselijke oorzaak heeft. Zo is er bij *man made disasters* eerder sprake van boosheid en wantrouwen. Ook bij een herdenking speelt dat mee. Een herdenking biedt ruimte aan de emoties van dat moment. Als woede daarin een rol speelt, mag dat ook worden benoemd. Tegelijk is woede iets waar iedereen heel verschil-

lend mee omgaat en is het niet hel(p)end als negativiteit de boventoon voert. Het gaat in een herdenking ook niet om exacte uitspraken over een toedracht of schuldigen, maar als dergelijke vragen de gemoederen bezighouden, hoeft men daar ook niet aan voorbij te gaan.

De ramp met MH17 en de oorzaak daarvan liggen politiek bijzonder gevoelig (zoals Nienke de Deugd en Hans Moors elders in dit nummer laten zien), juist omdat Nederland het onderzoek naar de toedracht leidt in een uiterst complex internationaal machtsspel. Dat kwam nog eens naar voren in het NOS-journaal van 10 november, waarin werd benadrukt dat er tijdens de herdenking was uitgesproken dat het vliegtuig was neergehaald door een raket. In het voorlopige bevindingenrapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid komt het woord raket niet voor.⁴

In de context van de herdenking is dat echter een heel andere uitspraak dan in een officiële verklaring. Bij de herdenking verwoordde het juist de worsteling van nabestaanden met de plotselinge en wrede omstandigheid van de dood van hun geliefden.

Juist wanneer omstandigheden wantrouwen en boosheid oproepen richting overheden, kan het organiseren van een waardige herdenking een belangrijk gebaar zijn om zorg en betrokkenheid te tonen – uiteraard in combinatie met andere ondersteunende maatregelen en vormen van nazorg. Na de vlieg-ramp lijken kosten noch moeite gespaard om een passende herdenking te bieden in voor Nederlandse begrippen uitzonderlijke omstandigheden. Het ‘psychosociale resultaat’ rekenen we tot de imponderabilia, omstandigheden waarvan de waarde niet precies aan te geven is, maar die toch onmiskenbaar hun invloed laten gelden. Premier Rutte benadrukte op 10 november dat er geen stappenplan is voor rouw, maar hij memoreerde de saamhorigheid en vatte de kern van de nationale herdenking treffend samen: ‘we zijn samen verbijsterd, samen boos, samen stil’.

Een waardige herdenking kan een belangrijk gebaar zijn om zorg en betrokkenheid te tonen

- 1 Holsappel J., *Handreiking herdenken*. Diemen: Impact: Diemen, 2012.
- 2 Dückers M., & I. Helsloot, ‘Kwaliteit psychosociale dimensie rampencultuur verdient aandacht’, in: *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing* vol. 11 (2013) 3, pp. 50-51.
- 3 Yzermans C.J. & B.P.R. Gersons, ‘The chaotic aftermath of an airplane crash in Amsterdam: A second disaster’, in: J.M. Havenaar, J.G. Cwikel & E.J. Bromet (Eds.), in: *Toxic turmoil; Psychological and societal consequences of ecological disasters*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002, pp. 85-100.
- 4 Onderzoeksraad voor Veiligheid, *Rapport van eerste bevindingen: Crash van Malaysia Airlines Boeing 777-200 vlucht MH17*. Den Haag, 2014.

JORIEN HOLSAPPEL is gespecialiseerd in herdenken bij rampen en werkzaam bij Impact, landelijk kennis- en adviescentrum psychosociale zorg en veiligheid bij schokkende gebeurtenissen. MICHEL DÜCKERS is binnen Impact verantwoordelijk voor de kennisontwikkeling over de kwaliteit en organisatie van nazorg bij rampen en crises. Hij is redactielid van Cogiscope. Beide auteurs zijn betrokken bij de nazorg van de vlieg-ramp in Oekraïne.